

„Paideuma”, esență și manifestare, la Frobenius

Cu gândirea lui Leo Frobenius (1873-1938), cititorul român de eseistică, filosofie și istoria culturii a mai avut ocazii să se întâlnească. Numele lui a fost pus la noi în circulație, încă din al treilea deceniu al veacului nostru, de către Lucian Blaga, ale cărui studii de filosofia culturii pornesc în bună parte de la sugestii extrase din frecventarea textelor acestui etnograf și culturolog, cu teze atât de seducător-înnoitoare în interpretarea fenomenelor culturale din trecutul omenirii, creatorul unor concepte cu mare circulație în anii interbelici. În vîrstă de abia 23 de ani, la o etapă de evoluție când tinerețea altora își dibuie de-abia drumurile și vocația, încă nerevelate lor înșiși, studiosul Leo Frobenius, zguduit profund de întâlnirea cu schița unei teorii asupra caracterului organic al culturilor ce i s-a configurat după cercetarea Arhivei Africii, publicație pe care o frecventa din anii studenției, dă la iveală, în 1896, *Stilgerechte Phantasie* („Fantezie justificată stilistic”), în care exprimă pentru prima oară o idee ce va

avea un vast ecou în opinia publică și anume ideea dependenței de spațiu a culturii, corolar al ideii organicității ei. Urmată la distanță mică de *Ursprung der afrikanischen Kulturen* („Sursa culturilor africane”) și de *Natur wissenschaftliche Kulturlehre* („Teoria organică a culturii”), în care pune bazele unei culturologii fundamentate pe o viziune a evoluției istoric-naturale a omului, ideea culturii determinate spațial răspîndește tot mai larg și mai adînc imaginea unei umanități, producătoare de cultură nu atît prin voința ei (*Kulturwille*), pe care se tablase atîta înainte, cît ca urmare a unor înlănțuiri iminente de cauze naturale, care ținesc să producă *prin oameni și într-un fel pe deasupra voințelor lor individuale* niște vaste organisme colective independente, care-s oarecum autonome, de-sine-stătătoare, un soi de materializări în produse spirituale recunoscute unanim a le fi proprii și necesare, care țin o tramă de fapte culturale inexorabil însușite de cei ce se trezesc învăluți în plasa lor, și a căror sesizare este, în cursul trăirii unei culturi dinlăuntrul mătci ei, nemijlocită, intuitivă, înglobînd individul component al etniei fără recursul la conștiința lui, prin imagini – e drept, inteligibile pentru intelect, dar neadresate neapărat intelectului, ci afectelor, sufletului adică și impulsurilor adînci volitive, ale ființei încă nu pe deplin conștientizate. „Nu voința oamenilor dă naștere culturii, ci cultura îl reînvie pe om... *îl pătrunde pe om cu viața ei*”. Odată cu stabilirea acestui „*al treilea regn*”, după cel al anorganicului și cel al organicului, s-a desprins necesitatea teoretică a diferențierii lui față de „modul de observare practicat pe atunci în științele naturii”, chiar dacă prima configurare a teoriei culturii la Frobenius se

dorea o *Naturwissenschaftliche Kulturlehre* (1897-1899). Altfel, „nota proprie a existenței fiecărei culturi luate în parte” – cum se va exprima autorul acestei teorii la distanță de un sfert de veac, atunci cînd a conceput cartea tradusă aici – putea risca să rămînă cu nepuțință de înțeleș.

Pe deplin compatibilă cu metodele științelor naturale, *morfologia culturii*, așa cum o înțelegea la început preconizatorul ei, Frobenius, cuprindea o „anatomie” și o „fiziologie” a culturii, care permiteau stabilirea de diferențieri, datorate *zonelor de cultură*, căci, legată de anumite regiuni geografice, ea își dezvoltă forme de cultură, moduri variate, bazate pe trăirea unei mari bogății de impulsuri sufletești vii, înfățișîndu-se ca o realitate organică supra-individuală, ce-i înglobează, îi îmbibă și îi modelează lăuntric pe oamenii prin care ea se întruchipează în artă, literatură, mitologie, cutume, instituții, idei încă neconceptualizate, concrete, vii. A trăi viața culturii, a avea experiența „celui de-al treilea regn” devine posibil prin caracterul acesta nemijlocit al resimțirii ei ca fapt-idee în funcție de viață, de concret; ea este accesibilă doar intuiției în sens de totalitate a experiențelor senzoriale impuse de viețuire – și nu este sesizabilă mecanicist, adică nu se livrează intelectului analitic și discursiv, dornic să stabilească legi dezghiocînd noțiunile de fenomenele pe care sînt chemate să le definească. *Un limbaj al culturii*, propriu doar ei, devine imediat sesizabil (*prin imagini*, care sînt compatibile și cu funcționarea vieții intelectului, mediind, prin simbolica lor, pluri-semantică și plină de ecouri, ceea ce nu se poate întotdeauna „împărtăși direct conștiinței”, făcînd ca sensurile, conținuturile organic

predate în configurațiile imagistice folosite, să transpară cu pregnanța faptelor de viață pentru receptorul pentru care obiectul observației și subiectul ei se unifică.

Trebuie să concedem existența unui „suflet al popoarelor”, care pare a se impune ca existent, așa cum există suflete ale indivizilor umani, în cadrul mișcării filosofice germane a veacului al XIX-lea – atrăgeam atenția în studiul nostru intitulat „Leo Frobenius în filosofia culturii și a istoriei” publicat ca introducere la *Cultura Africii* („Kulturgeschichte Afrikas”), București, Ed. Meridiane, 1982, – prelungirile în problema ontologică a unor teorii științifice provenind din biologie (*Wilhelm Roux* sau *Hans Driesch*) sau din botanică (*Adolf Engler*), au pus într-un nou făgaș gândirea asupra evoluției umanității, îmbogățind-o, cu substratul lesne de vădit, de ordin metaforic, al similitudinilor dintre speța umană și celelalte spețe, zoologice ori botanice. Generalizărilor degajate de asemenea din geologie (*Eduard Süss*), sau din geografia umană, etnografică și politică... li s-a acordat de altfel mare atenție din partea filosofilor preocupați de științele istorice, – spuneam cu același prilej citind dintre antropogeografii care l-au putut influența pe Frobenius numele lui Ratzel și al lui Vierkand. Și iată că, la începutul lucrării sale din 1925, cea de față, Frobenius însuși critica aporia în care ajunsese istoria culturii, sfârșiată între două tipuri de concepții opuse. Cea a lui *Adolf Bastiarn* (1826-1905), fostul director al Muzeului etnografic din Berlin, explorator al continentelor unde „popoarele naturii” (*Naturvölker*) așa-zise îi puteau oferi teme de studiu, se putea reduce, cu oarecare silnică simplificare, la teza că fenomenele culturale au la bază funcții ale spiritului omenesc în genere,

urmîndu-și apariția conform unor *legități*, inexorabil manifestate independent de mediul geografic; cea a lui *Friedrich Ratzel* (1844-1904), fondatorul geopoliticii și antropogeografiei, făcea, dimpotrivă, ca fenomenele culturale să-și aște temeliile în caracterele specifice ale mediului geografic al etniei la care ele apar, lăsînd spiritului uman conștient o foarte îngustă zonă de manifestare. Și într-un caz și într-altul, adică și în ipoteza că spiritul omenesc produce cultura prin caracterul legic al funcționării sale (Bastian) și în cea conform căreia temeiurile culturii se află în afara conștiinței, în mediul geografic al omului, se păstra, cu toată situarea diametral opusă a autorilor acestor teze, diferențierea între omul, subiect, și cultura, obiect al acțiunii sale, legic libere ori dimpotrivă fatal determinate. Noutatea teoriei lui Frobenius despre zonele de cultură, înțelese ca ale unui suflet supraindividual al popoarelor, suflet care se manifestă prin om, calificîndu-l spiritual fără voia lui chiar, constă în considerarea culturii ca *subiect* și a omului ca *obiect*, ceea ce inversează pozițiile anterioare, dînd capacității speței umane de a crea cultură, adică paideumei, calitate de ordin ontologic. Necesitatea înlocuirii termenului uzitat și uzat la maximum, „cultură”, prin termenul „paideuma” s-a vădit pentru Frobenius de îndată ce a fost pus în situația de a da piept cu spiritul endemic al Creativității popoarelor africane.

„Paideuma” este, după Frobenius, „transcendența mediului, devenită chip *prin oameni*”.

Poziția aceasta – fie odată mai mult spus, cu totul contrarie concepției activist-mecaniciste a istoriei culturale care vede în obiectele și faptele culturii obiecte ale materializării unei *Kulturwille*, unei programatice „voințe de

cultură”, autopropusă umanității omului ca un punct obligator în programul devenirii sale, a fost considerată drept un semn al gândirii deterministe la Frobenius, drept o „limitare a omului apt să creeze liber și din propria-i voință”. Voința liberă a omului este, evident, în concepția frobeniană, limitată de către Paideuma, realitate supraindividuală care, spațial și temporal, îl însuflețește pe omul individual. Este ca și cum pîraieie, fluviile, cascadele, lacurile, izvoarele ar putea să se considere frustrate de libertatea lor, zăgăzuite în dorința lor de a se configura specific prin cădere, curgere, țîșnire, șerpuire, stagnare, de către legile hidroenergetice și hidromecanicii.

Între „paideuma” unui spațiu și timp și viața oamenilor poporului respectiv există o legătură immanentă, o asemenea legătură immanentă încît pierderea sentimentului paideumatic al spațiului are drept urmare și dispariția omului însuși. „*Paideuma formează rasele*”, ea îl constrînge pe om să urmeze calea pe care i-o trasează, îl domină, îl stăpînește atît de total încît nimeni nu i se poate sustrage, încît omul nu se poate dezvolta spiritualicește decît în sensul paideumei ce-i este înnăscută, – scrie Frobenius în 1920, în studiul „Spațiu sufletesc și spațiu vital”, ce apare drept al 12-lea capitol din cartea de față, slujind la delimitarea dintre specificul culturii Orientului și specificul culturilor occidentale. Bazate pe dezagregarea rădăcinilor culturilor urmărite pînă la o adîncime extraordinară a străvechiului strat paideumatic originar, delimitările între Orientul, adîncit în sine, aprofundîndu-și capacitățile de intensificare a spiritului, întemeiat pe viziunea lumii ca *spațiu-grotă*, și Occidentul ce-și creează formele civilizației materiale și spirituale

pe baza unei viziuni a neliniarității spațiului mundan, conform unui impuls către extindere, spre cucerire a tot mai depărtate ținuturi, spre supradimensionalitate și universalitate, sînt baza unor analize culturologice care au făcut de atunci carieră. Speculațiile în legătură cu „spațiul închis” și „spațiul deschis”, pornind de la tipurile de locuințe ale sedentariilor – pentru că adăpostirea în tabere de corturi a nomazilor nu este echivalentă cu retranșarea în incinta spațială a unui interior, cortul nefiind decît un fel de „haină a familiei” și nu un „home”, un „acasă”, el migrînd odată cu nomadul și nestăvilindu-i contactul cu cerul și cu zărilor pustiurilor terestre – au devenit de atunci celebre.

Oswald Spengler și Lucian Blaga au extras și stors din aceste reprezentări toate argumentele posibile, pînă la ultimele lor consecințe, în legătură cu atitudinile sufletești, antinomice de cucerire (*katabasis*) sau de retragere (*anabasis*) din fața orizonturilor spațiale date. Ideea de *spațiu vital natural*, care a apărut astfel la Frobenius din necesități teoretice descriptive și delimitative, n-are de-a face nicidecum cu agresiva afirmare a conceptului de Lebensraum, spațiul vital postulat de pseudofilosofia nazismului drept necesitate darwinistă solicitată de un popor de la mediul său, fie și în detrimentul altor popoare, sau tocmai cu scopul de a înlătura alte etnii de la viață, n-are nimic de-a face cu concurența vitală, cu lupta pentru viață. *Spațiul vital natural* în sistemul frobenian de gîndire culturologică este un concept menit să explice urmările de tipul tendințelor occidentale spre cucerirea continuă de noi spații pe suprafața pămîntului, care au dus la descoperirile geografice din preziua lumii moderne, la revoluția pieții mondiale după

Columb și la colonialism, ca și la raționalizarea, mecanicizarea și tragerea către pozitivare materialistă a mentalităților scientiste, de rigoare în structura sufletească a oamenilor Occidentului, puse (toate acestea) în cumpănă cu dragostea de aprofundare și intensificare a vieții spirituale, retransate într-un spațiu limitat, a lumii orientale.

Culturile întemeiate pe idolatrizarea vastității se modifică prin transpunerea în alte spații (colonialii, în formații opuse ca sens celor din metropolă), sau prin îngrădirea voluntară a spațiului vital inițial, în cadrul unor orașe tentaculare, între labirinticele ziduri ale cărora sentimentul nelimitării, vastului, infinitului, se pierde, astfel încât consecințele paideumatische ale acestor mutații pot duce la sciziuni sufletești grave. O asemenea sciziune este constatabilă, după autorul nostru, în jurul anului 1914 în cultura occidentală, căci izolarea Germaniei agresoare în Primul Război Mondial (ca și în al doilea și ca și în repetiția lor generală din 1870-1871), blocarea ei economică, militară și culturală, încercuirea ei prin forțe sufletești și materiale ostile pe drept, au constrâns poporul german, spune Frobenius, să treacă de la idolatria față de dimensionarea universală a spiritualității sale, la o atitudine de închidere în sine, de aprofundare a specificului propriu, de voită autoizolare, de insularizare în cadrul oceanului uman terestru. Nu omul „face” cultura: mai curînd realitatea transcendentă a forțelor paideumatische îl formează pe om, îl configurează specific, îl structurează în chip creator, îi determină geniul. „Geniul este o parte, o expresie, o întruchipare de vîrf a paideumei”. Geniul este chintesența rasei, intenționalitatea ei culturală.

Cuprins

<i>„Paideuma”, esență și manifestare, la Frobenius</i>	5
După sfârșitul secolului. Procesul „separării” culturilor. Individualul și întregul. De la materialism la metafizică. Institutul pentru morfologia culturii și sarcinile sale (1925)	31
PAIDEUMA	39
1. Însemnări personale. Cercetarea mecanicistă și cea intuitivă (1920)	39
Partea I. Studii paideumatice	55
2. Ceilalți și noi (1921)	57
3. Creația poetică (1920)	62
4. Trăire (1920)	75
5. Cunoaștere (1920)	90
Partea a II-a. Paideuma individului	99
Construcția paideumatică în trepte (1920)	101

7. Paideuma în lumea demonică a vârstei infantile (1920)	110
8. Paideuma ca „ideal” la vârsta tinereții (1920)	116
9. Paideuma ca „fapte” la vârsta bărbăției (1920)	122
10. Extreme paideumatice (1920)	129
11. Evoluția paideumei (1920)	134

Partea a III-a. Paideuma popoarelor

12. Spațiu sufletesc și spațiu vital (Orient și Occident) (1920)	149
13. Spațiul vital (Mediul) (1920)	160
14. Dimensiune și intensitate (1925)	166
15. Schimbarea mediului (1925)	173
16. Expresia mediului (1923)	181
17. Polaritate, sexualitate și paideuma (1924)	188
18. Culturi și popor (1926)	194
19. Intuiție (1925)	201
20. Stil și cultivare (1925)	212
21. Forme și perioade (1920)	227
22. Opera paideumatică (1920)	242
<i>În încheiere</i>	248

Anexe

251